

“Գալով անոնց բազուկներուն վրայ տեսնուած ոսկեղարդ կիտուածներուն, բան մը չեմ կարող ըսել:

“Երկրորդ պատկերին անձերը, բոլիշկ մը եւ իր օգնականը հիւանդի մը քով, անոնք ալ քրիստոնեաներ են: Բոլիշկները գրեթէ միշտ քրիստոնեաներ եղած են եւ Հրեաներ (Գիմն-նիսները):”

9 Մայիս 1923:

Կազանի մէջ:

Ուստի, Պրոֆ. Կազանի մէջ սոյն յայտաբարութեամբ պատկերներուն անձերը քրիստոնեայ կամ հրեայ բոլիշկներ են Սուրիական, որովհետեւ՝ արդարեւ այդ կողմերու հին ատենի բոլիշկները ընդհանրապէս քրիստոնեայ եւ Հրեայ էին, ինչպէս բոլիշկական պատմութիւնն ալ կ'աւանդէ. բայց մոռնալու չենք թէ մահմետական Արաբ բոլիշկներ ալ պակաս չէին անոնց մէջ, թէեւ թուով չափ անշնան:

Երուսաղէմի վանքէն ինչ հաղորդուած տեղեկութիւն մը կ'իմացնէր, թէ առաջին պատկերին մէջ դէմքին վրայ Բազարաստ եւ մէկին վրայ ալ Դադիանուս գրուած է եղբի, այսու անգամ մ'ալ կը հաստատուի այն ենթադրութիւնը, թէ ամէն ազգ ուղած է իրեն սեպհականեւ բոլիշկութեան այս երկու նշանաւոր հայրերը, զանոնք իրենց յատուկ ազգային տարազներու մէջ նկարելով, այդու թերեւս զգացնելու թէ բոլիշկութիւնը հայրենիք չունի:

Այսչափ միայն խօսելով առ այժմ՝ այս պատկերներուն մասին, ուրիշ եւ ուր ատենք անվթար կը պահանջեն 13^{րդ} դարու վերաբերող Հայերէն ձեռագիր բոլիշկարանի մը մէջ. այդ պատկերները հետաքրքրական են, անոնց ներկայացուցած հագուստը (Costume) ըստ իս՝ ժամանակին յատուկ բոլիշկական պաշտօնական տարազն էր, այդ դարերու Հայ բոլիշկներն ալ արդեօք նոյնը կը հագուէին:

Պարիս, 1924 Փետրուար:

ԳԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Բ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆՈՐԱԿԱՆ Ս. ՆՈՐԱՆԻ ՎԱՆՈՒՑ Ի ՍԵՐԱՍՏԻԱ

(Տես չա. 1923, էջ 69:)

4.

ԵՍԱՅԻ ԵՒ ՄԱՍՈՒՆՔ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ

ԺԴ՞ դար:

ԹՈՒՂԹԻՔ՝ 220: — ՄԵԺՈՒԹԻՒՆ՝ 25×17: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսին: — ՏՈՂԻՔ՝ 29: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ փայտ կաշեպատ: — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՆՊԱՆՆԻ՝ երկու կողմերը երկերկու թերթ, Մեսրոպեան երկաթագրով Աւետարանի հատուածներ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ: — ԳԻՐ՝ ընդորդիր: — ՎԵՐԱԿԱՐԻՔ՝ կարմիր թանաքով: — ՄԿԱՐԱՍՏԱՆԻՔ՝ եւ ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԻՔ՝ սիրուն: — ԿԻՍԱԽՈՐԱՆՔ՝ էջ 5, 117, 307: — ԳՐԻՉ, ՏԵՂԻ, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ անձանթ: — ՍՏԱՅՈՂ՝ ձեթում քաշուն: — ՏՆՂԵԿՈՒԹԻՒՆ՝ Սեփականութիւն Ս. Նշանի վանուց:

Մատենա է՝

1. էջ 5—118, ՄԵՐԵՐԷՆԻՆԻՆԻ ԵՄԵՆԻՆԻ:

2. էջ 119—304, ԺԻՆԻՆԻ ՊԱՆՊԱՆՆԻ:

(Կարգն նման Թ. 3):

3. էջ 307—393, ԳՐԻՉԻ ԵՄԵՆԻՆԻՆԻ ԵՒ էջ 397—440, ԵՍԻՆԻ ԵՄԵՆԻՆԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԱՅԻ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ (էջ 305). Փառք քեզ Կոնայ քող արեգօսագոյն, արարիչ Կիսկանդի եւ Դեմարի: Արդ ով մանկունք... զսուրբ եւ զառաքինի ոգին յատուածաւոր ծնողացն բողբոջեալ զպանծալի բարուն զՀեթումն եւ զծնողս իւր եւ զպատին (°) մարութ ոգւով զեղբայրն իւր եւ զքոյրն զփոխեցեալսն յատուածսն ի յաւիտեանական կեանսն յիշեալք ի Տէր Յիսուս. ամէն:

5.

Գ Ի Ր Ք Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն Ի

ՌԿԶ = 1617:

ԹՈՒՂԹԻՔ՝ 179: — ՄԵԺՈՒԹԻՒՆ՝ 15×11.5: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին: — ՏՈՂԻՔ՝ 15: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ կաշի փայտի վրայ: — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՆՊԱՆՆԻ՝ չունի: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ մկրտած, ցեցակեր: — ԳԻՐ՝ ինչ ընդորդիր: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ինչ զընթեման անձանթ, նորինը 1617: — ԳՐԻՉ՝ անձանթ: — ՏԵՂԻ՝ անձանթ: — ՏՆՂԻ՝ այժման Ս. Հրեշտակապետի վանքը: — ԵՐԵՄԵԱՅԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ թղ. 357:

Մատենա է Սողոմոնի Առաջիկայ, Իսա-պա-Բեան, Ժողովուրդ եւ Երեմիայի գրքերը, մէկ հատորի մէջ. սկիզբէն միայն կը պակսին քանի մը թերթ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. “Փառք... ի թուականիս Հայոց ՌԿԶ. ամէն. նորագեցաւ առական Սողոմոնի... ձեռամբ անարժան... ընդարձակ տարկաւորութիւն, յերկրի... միայն ընդ հովանեաւ (կարուած է):”

6.

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ

ՋԾԴ = 1505:

ԹՈՒՂԹԻՔ՝ 211: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 19X15.6: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին: — ՏՈՂԻՔ՝ 27: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ կողերը փայտ: — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՏՊԱՆԱՅ՝ վերջը թերթ մը: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ բոլորովին կեղտոտած եւ մաշած: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ՋԾԴ (1505): — ԳՐԻՉ՝ Յովաննէս երէց: — ՏԵՂԻ՝ Սեբաստիա: — ՏԵԱՐՔ՝ անձանթ: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ՝ թղ. 211ա եւ 211բ: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ՝ սեփականութիւն է Ս. Նշանի:

Մատենան է Սաղմոսարան, ամբողջ. վերջը գրուած են "Տէր ամենակալ" աղօթք Մանասէի, եւ Հնորջալոյ "Հաւատով":

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ. Փառք քեզ Սիոնի քող արեգադէպն կիսազօտի, եւ գեմբարի արարիչ: Արդ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ երգս սուրբ մարգարէին Դաւթի, որ կոչի Սաղմոսարան ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ, որ կոչի Գառնեցի, ձեռամբ բաղմամբ եւ անարհեստ գրչի, ստանուն Յովհաննէս երիցոյ: Արդ աղաչեմ, որք հանդիպիք սմա տեսանելով կամ աւրինակելով, յիշեցէք զանրժան եւ զանպիտան ծառայս զՅովհաննէս, եւ զամենայն արեան մերձաւորս իմ, եւ որք յիշէք յիշեալ լինիք ի Գրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, ամէն, եղիցի եւ եղիցի: Գրեցաւ սա ի գաւառս Սեբաստիոյ, ի գուր սուրբ Լուսաւորչին եւ այլ բաղմակատար սուրբ Նշարարացի ի թուի ՋԾԴ: Կրկին աղաչեմ ամենազոր լերուք սխալանաց եւ պակասութեանց գրոցս, զի կար մեր այս էր եւ այս չափ գրեցաւ:

7.

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ

ՌԿԷ = 1618:

ԹՈՒՂԹԻՔ՝ 134: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 15X11.3: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին: — ՏՈՂԻՔ՝ 18: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ երեսմ կաշնպատ փայտ, արդ փնացած: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ աղտոտած գործածուելէ: — ԳԻՐ՝ նօտրազիր: — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ՝ անարժէք բաներ: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ՌԿԷ (1618): — ԳՐԻՉ՝ Ներսէս Սարկաւազ: — ԺԱՂԿՈՂ՝ Մելքիսեդ Մոկացի: — ՏԵՂԻ՝ Բերիա: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ՝ էջ 260: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ՝ սեփականութիւն Ս. Նշանի:

Մատենան է Սաղմոսարան. Սկիզբի կողմէն թղթեր թափած ըլլալով, ձեռագիրը կը սկսի... "Գարձի այսօր եւ աւուրք իմ լի կատարեալ գոցի ի նոսա, տունէն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. Եղն 260 կայ հետեւեալը. "Փառք համազոյ, եւն... Արդ եղեւ զրաւ սորա ի մարգարադրքն Բերիայ, ի յերկիրն Արաբիա, ի վիճակս Սայ, ի հայրապետութեան տեառն Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ առաջնորդութեան Տէր Խաչատուր երաժիշտ արքեպիսկոպոսի եւ զարինակ սորա շնորհոյի, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածին եւ սուրբ քառա-

սունք եկեղեցեաց. ի թուականիս մերում հաղար եւ ԿԷ. գրեցաւ սա ձեռամբ անարհեստ եւ անիմաստ գրչի եւ անարժան յոգւոյ Ներսէսի միայն անուամբ սարկաւազի եւ ոչ գործով, ի յստակ աւրինակէ որ կոչի Գառնեցի. վասն որոյ գրեցի սոսկ անունս Ներսէս զսա առ ոտն կալով տեառն իմոյ տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի նահանգին Կիլիկիոյ. յիշատակ քեռպապոս իմոյ տէր Թադէոս քահանայի եւ հաւր իմոյ Կարապետի եւ մար իմոյ Խաթունի եւ Կողակցին իմոյ Ղամարին, եւ ամենայն արեան մերձաւորացի եւ ի վայելումն եղբարց իմոց Աստուածատուրին եւ Մկրտչին, զոր Աստուած յերկար ամաւր վայելել տացէ եւ ասացէք Աստուած ողորմի:

Նաեւ զիս ամենալի. նեխեալ վերաւք մեղաց տղմի.

Եթէ յիշման չեմ արժանի, երես անկեալ հառաչալի

Բամեալ զղջին արտասուալի, բամեալքդ ի սուրբ Եկեղեցի.

Սրտի մտաւք հառաչալի, սիրով հայցեմ յամենայնի

Եթէ միջնորդք լինիք ինձի, էականի մերոյ փրկչի:

Սուրբ Սիոնի զարդք շնորհալի, սուրբ վարդապետք եւ քահանայք եւ սպասաւորք յամենայնի.

Ի սաստէն ամենայնի, ի Միածնէն մարդկան աղգի,

Ի պաղատանս առնել բանի, եթէ յիշէք հայր մեղայի:

Էջ 264. "Ձմաղկող սաղմոսարանիս դնուստանուն Մէլքիսէդ Մոկացի, որ յայսմ ամի, որ թուական ՌԿԷ էր եկայք ի յԱրապ քաղաք զսաղմոսարանս ծաղկեցի մեր հոգեւոր եղբօրն Ներսէս սարկաւազին, Աստուած ողորմի ինձ ծաղկողին եւ իմ ծնողացն եւ եղբարցն եւ իմ միամայրն Յովհաննէս սարկաւազին եւ իմ ամենայն արեան մերձաւորացն եւ ողորմի ասողացն ողորմեացի Յիսուս Միածին, ամէն, որ գնանք յերուսաղէմ ի յայսմ ամին...:

8.

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ, ԺԱՄԱԳԻՐՔ, ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ

ՌԷ = 1621:

ԹՈՒՂԹԻՔ՝ 191 (էջ 382): — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 25X20.6: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ Սաղմոսարանը միասին, միասին երկսին: — ՏՈՂԻՔ՝ Սաղմոսարանինը 25, մէկաւնեւունը 29: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ կաշնփայտ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ ընդհանրապէս լաւ: — ԳԻՐ՝ բոլորազիր: — ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ՝ նըքարուեստ: — ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ կարմիր թանաքով: — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ՝ լաւ: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ՌԷ (1621): — ԳՐԻՉ՝ վարդան: — ԺԱՂԿՈՂ՝ Են ԿԱԶՄՈՂ՝ զեղն: — ՏԵՂԻ՝ Կարմիր վանք: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ՝ Սեփականութիւն Ս. Նշանի:

կարէ կանգուն կացուցանել զգովասանութիւն սուրին, այլ որ արք ի սիրոյ սորին՝ նա միայն գիտէ զճաշակ քաղցրութեան սորա: Զի բովանդակ զկեանս մեր պայծառացուցանէ ի քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Իսկ ես անարժան եւ անպիտանս եւ յեւտեւալս՝ ի մարդկանէ հոյս եւ մխիթս եւ ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ փցուն եւ անարժան եւ անարհեստ գրիչս... պիտակ անուն Վարդան անուն գրչիս ձեռամբ անարժանիս ի կարմիր վանք որ է յանուն Ս. կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ միաբան եղբարցս Թուժայ եպիսկոպոսին եւ Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ ԺԲ. անձն կրօնաւորիս որ կան ի յայս քառաժեռ անապատիս որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն: Յիշատակ է Ս. Գիրս եւ յատենի սաղմոսարանս եւ աղօթմատոյցս եւ տօնացոյց եւ կայ ի սա ժամամտերս եւ մանրագիրս ի վերնագիրն սաղմոսին ի խնդրոյ արհի եւ պանծալի սրբանունդ եւ մահտասի Ա. Պետրոս եպիսկոպոսին եւ հօրն տօնապետին եւ մօրն... եւ եղբարցն, են որ կենդանի են եւ են որ նշնջեալք ի քրիստոս: Ես Վարդան քարտող ծառայ արհի եպիսկոպոսին Ա. Պետրոսին բազում տառապանօք գրեցի զՍ. Գիրքս ի յերերման ժամանակիս զի ի Ա. երեսին գրելն Ժ. անգամ ի տեղացս հանին անմեղադիր լերուք գրոցս եւ սխալանացս սորա զի ձեռս ի գիրս, է դարձեալ ի փայտն եւ ի քարն. ի գիրն է դարձեալ ի յաղբկականն եւ ի փեթակն դարձեալ ի գիրն, վասն այն խիստ գովելի չէ: Գրեցաւ ձեռամբ քայքայեալ եւ աղտեղացեալ ոգւով ի թուին Հայոց ՌՀ ի կարմիր վանք մեղաւոր ձեռովք իմովք եւ վարպետին իմոյ արագագիր Ա. Յովհաննէսին եւ քաջ քարտողին որ զճաղկին ուսոյց եւ Ա. Ստեփաննոսին որ մականունն Բաջթայ ասեն որ զգիրն ուսոյց ձրի, տայ տէրն նոցա զարքայութիւն ամէն: Դարձեալ յիշեալք առաջի ահեղ տոնենի քրիստոսի զՊետրոս արհիեպիսկոպոսն Խարտիշարու որ գնացեալ է ի Սեբաստիա ի Ս. Նշան վանքն անդ աշխատեցաւ բազում ամօք եւ անտի ի Թօխաթ շինեաց վանս Բամարու որ է անարժան թժշկացն կողմայի եւ Դամիանոսի եւ ետ իր հոգւոյն զյիշատակ զՍ. Գիրքս ի հալալ արգեանց իւրոց, չունի ոք իշխանութիւն ոչ աղբական եւ ոչ եղբայր, ոչ բարեկամ, ոչ քահանայ, ոչ սարկաւագ եւ ոչ աշխարհական որ ծախէ կամ գրաւ դնէ, եթէ ոք յանդգնի...: Դարձեալ այդ վանից միաբան, լուարուք եղբարք որ լաւ խնամ տանիք եւ սպիտակ լաթով բռնէք զի կարի դիժար է գրոց գրելն. որ պատրաստութեամբ պահէք ի ջրոյ եւ ի նամէ եւ դուք վարձս առնէք ի քրիստոսէ ամէն եւ եղեցի: Օրհնեալ է Աստուած աւարտեցաւ Ս. Գիրքս Մայիս ամսոյ ի ԺԲ. օրն շաբաթի, Է. ժամն, ամէն: Հայր մեր որ յերկինսդ ես աւրբ եղ: Զեռքս երթայ դառնայ ի հող:

(Շարաստիկէ:) Թուրգոս Եղիսիպոս Գողթնեան

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԺԱԳՈՒՄԸ

Կամարականներու մասին ի պաշտօնէ ճառող պատմագրութիւն մը մեր ձեռքը հասած չէ գծրախտարար: Տարակոյս չկայ սակայն որ գրականութեան սիրահար Կամարականները է—Ը. դարուն կը ճաննային իրենց մեծագործութիւններով ոչ աղքատ անցեալը եւ յանձնած էին անոնց գրաւոր սեւեռումը ժամանակակից գրագէտներու: Ի տես այն պատմական երկերուն, որոնք Կամարական իշխաններու խրախոյսովն ու բարոյական աջակցութեամբ ի գլուխ ելած են, հաւանականութենէ վեր է ցնդային պատմութեան մը գոյութեան վարկածը, եթէ նոյն իսկ պակսէր Յովսիպի, Թաթլոյ եւ Վարոսի պատմութեան հեղինակին վկայութիւնը: Թաթլոյ եւ Վարոսի հայող մանրամասնութիւններ աւանդելէ հրաժարելով՝ գրութեան հեղինակը ընթերցողները կ'առաքէ տոհմային պաշտօնական պատմութեան մը, որմէ ինքն ալ կ'օգտուի. «Զորոյ բովանդակ որպիսութիւնն դտանես ի Պատմութեան Կամարականաց» (Ալիշան, Հայագատում, Բ. 425, ԲԶՊ. 1908, էջ 243, 250): Այս պատճառաւ է, որ Սերովբէ Վ. Բաջեանի «Ազգաբանութիւն Ալլահվերտեան տոհմի» գրութիւնը (հրատ. Հ. Բ. Սարգսեան, ԲԶՊ. 1908, 241, 289, 377, 399) իբր պատմութիւն Կամարականաց՝ ի յառաջագունէ եւ տեսականօրէն կասկած չի ներշնչեր, բայց վերիվերոյ ընթերցում մը կը բաւէ համոզուելու համար, որ անանուն հեղինակը կը դիտէ ոչ թէ Կամարականաց պատմութիւնն տողել, այլ Ալլահվերտեաններու Կամարական ծագումը փաստել պատմականօրէն: Այդ փաստին արժէքն առայժմ առ կան ձգելով՝ չեմ վարանիր հատուկապէս գրուածքը Կամարականներու Պատմութեան մը բոլոր յատկութիւններէն զուրկ հռչակելու: Հայ միւս պատմագիրներու հաղորդածները ոնէ նպաստ եւ լուսաւորութիւն չեն ստանար այս պատմութենէն, որ յայտնապէս անոնցմէ եղած քաղուածոյք մըն է պակասաւոր եւ սխալաշատ:

Առ ի չգոյէ ուրեմն տոհմային առանձին պատմութեան՝ Կամարականաց պատմութիւնը ի հարկէ պիտի ունենայ թերի, անձանթ մասեր, որովհետեւ հայ ընդհանուր պատմութիւն գրող-